

շարքի. ձին միայն մեր հիւսիսային արև-
մասկողմը Քաղաքը լերին զազաթը կ'ե-
րեէր՝ արևուն ճառագայթիւք փայլելով
ուրիշ լեռներու միջէն: Ա. քաղաքինսք (Ա.
ղըստեի) կայարանին քով ճամբան թողլով
Վանձակայ գիծը՝ դարձաւ մտաւ Կուրայ
հովտին տխուր ամայութեան մէջ, ուր հա-
զիւ հազ Թաթարսք դիւղ մը կ'երևի, որոյ
տուներն ալ գետնաթաղ խորգաց բնակա-
րաններու կը նմանին: Այս միջոց տեղս ալ
կայ ամբարտակ ճամբայ մը շինուած, բայց
այնպէս աւրուած է՝ որ ցամաք եղանակին
զայն թողլով՝ խոպան դաշտէն կ'երթան ան:

ցորդք: Ճամբան կը հասցընէ յանուանի
Կարմիր Կամուրջն, այսպէս կոչուած իր
աղիւսոց համար: Պարսից ատեն շինուած
է և ամուր չէնք, Խրամ գետոյն վրայ ձըզ-
ուած. նշանաւոր բան մ'ալ այս է՝ որ կա-
մուրջին խարխաւաց վերևը պարապ միջոց
թողած է կարաւանատան ծառայելու հա-
մար: Ասկէ անդին ճամբան ծանծրանալի
եղաւ տաքուն պատճառաւ, ինչուան որ մօ-
տեցանք 'ի Տփղիս. ուր երթեակէ մարդկան
սկըսաւ շատնալ և երկիրն կենդանանալ.
բայց երբ քաղաք մտանք (սեպտեմբերի
21ին) գիշերուան մութն ալ վրայ հասաւ:

ԱՐԳԻ ՇԻՐԱԿԱՅԻՐ ՌՈՒՍԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Մեր յարգելի պատմահայրն Խորե-
նացի, ազգային նահապետաց տեղա-
դրութեան պատմութիւնն բնելով, երբ
կը հասնի Հայկայ անմիջական յայոր-
դին՝ Արմենակայ, նոր սաւառնում մը
կու տայ իր բարձրաթիւ մտաց թեոյն,
և ինքնին զմայլեալ ընտրողին հետ՝
տեղոյն վրայ, ոսկեդարեան գրը-
չովն կը տողէ այսպէս. « Իսկ Արմե-
նակայ առեալ զամենայն բազմու-
թիւնն, խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, և
« երթելու իմանէ 'ի խորին դաշտավայ-
« րի մի 'ի բարձրագագաթանց պարոս-
« պեալ լերանց, գետոց կարկաշտահ
« 'ի յարեմտից բնդ մէջ անցանելով, և
« զգայտն արեւելից իմն դողցես իբր որ-
« սայսեալ, ձիգ յարեգակն կոյս դերկայ-
« նութիւն պարգեալ. և առ ստորոտովք
« լերանցն բազումականակիտ բղխեալ
« աղբիւրք, որ գետոց հաւաքումն ե-
« դեալ հեղաբար առ սահմանօք նոցա,
« ծնիւք լերամբք և եղբորք դաշտին՝
« պատանիք ոմանք իբր երիտասարդու-
« հիք ճեմիցին: Այլ հարաւայինն ա-
« րեգակնաճեմ լեռն, սպիտակա-
« փառ ունելով գագաթին, ուղղորդ 'ի
« յերկրէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս
« ասաց ոմն 'ի մերոցն, քաջագօտւոյ
« առնն շրջապատեալ ճանապարհաւ,
« և առ փոքր փոքր 'ի շէշտումն անկեալ,

« ծեր ոմն արդարեւ լեռն 'ի մէջ երի-
« տասարդացեալ լերանց: Յայսմ խո-
« րութեան դաշտի բնակեալ Արմենա-
« կայ, շինէ զմասն ինչ 'ի հիւսիսոյ կող-
« մանէ դաշտին, և զոտն լերինն 'ի նոյն
« կողմանէ, և զլեռն անուանէ յան-
« գագոյն իւր անուն Արագած, և զկա-
« րածսն՝ Ոտն Արագածու... » Եւ
մէկէն կ'աւելցընէ լերան միւս կողմին
համար ալ, թէ Արամայիս Արմենակայ
որդին « Ձորդին իւր զՇարայ, գյուղ-
« վածին և զչաւատկեր, առաքէ ամե-
« նայն աղիւսի իւրով 'ի դաշտ մի մօ-
« տաւոր, արգաւանդ. և բարի, յորում
« գնան լուրք ոչ սակաւք, 'ի ինկունս
« հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Ա-
« րագած. յորոյ անուն և զգաւառն ա-
« սեն անուանել Շիրակ »:

Ակնատեսն զայս պրակը կարդա-
լով՝ նորէն տեսածի պէս կ'ըլլայ Արա-
գածու հարաւակողման չրոց սաստիկ
առատութիւնը և հիւսիսակողման ալ
նուազութիւնը. և Արագածու ալեռ-
րեալ գագաթնական կանոնաւոր իմն ճըղ-
ճըլը ու ծռելը, որ իրաւցընէ ծեր մ'է՝
փոքր վշտաց ու աղետալի տառապա-
նաց, աղու արտասուօք թաղեալ՝ ձինա-
թոյր ալեօքն դդուած՝ մխիթար կը մա-
տուցանէ իր տխրատեսիլ և բազմահա-
ռաշ լեռնորդեացը՝ խորհրդաւոր ա-

պառնի անկալութեամբ: Թէպէտ Շիրակայ համար է յորում գնաւ ջուրք ոչ աւակաւք, սակայն կ'երենայ մեզ որ Արագածու հիւսիսակողման ոտքէն դէպ 'ի Շիրակ ուղղուած գետերն՝ կամ 'ի բնէ կամ յարուեստէ նոյն լեռան ստուրտին ուղղութիւնէն շատ հեռացած չեն, որով արեւելեան Շիրակ գոնէ հիւսիսային մասամբ ջրակարօտ կրնայ ըստիւ: Այսու հանդերձ Արագածն մեծ մարդասիրութիւն ըրած կ'ըլլար իր ըստորտին ուղղութեան վրայ բնակող Շիրակացւոյ տգիտութեամբ խառն անհոգութեան, եթէ մարտէն ինչուան վարդավառ զրկէր իր ջրամբարնբէն. վասն զի յիշեալ ուղղութեան վրայ աւելի բնական ձորեր ու ծմակներ գտնուելով քան թէ գետոց կանոնաւոր անկողինք, վերը յիշած ժամանակը գալուն պէս՝ Արագածու դադարածն ձիւնափայլ հին և նոր մագերն կը սկըսին թափիլ, և անեղ որոտմամբ կը լեցուին ձորք ու ձորակք ջրախառն ձեան մեծամեծ հիւսերով, և դուրս կը գեղուն ոչ միայն 'ի վտանգ և 'ի քնաս արտօրէից ու դաշտաց, այլ և անասնոց ու մարդկան:

Կայ գետ մը կարկաշտ անուն, որ Արագածու սանդղաձև շղթային հետքիչ մը հեռու զուգահեռական բնակչաց միակ ապաւէնն է, որուն սաստիկ ծաւաճութիւնը նշան է թէ բնութեան հարազատ զուակ չէ, այլ արուեստին ծնունդ. որուն ծագումն, ընթացքն, ուր թափին և արուեստին անոր վրայ ըրած ազդեցութեան չափը աշխարհագրիտաց ու երկրագրիտաց քննութեան թողիլ, նկարագրենք միայն համառօտիւ նոյն գետին վրայ շինուած անճարտարապետ գործարանները՝ որով Շիրակացին իր արմուխը մաքրէ, մանրէ ու 'ի սնունդ պատրաստէ:

Ջրաղացն Շիրակացի հարուստնբուն անկորուստ զրամագլուխներէն մէկն է իր բազմաշահ օգտութեամբը. վասն զի կրնայ ապահով անկէ իր տարևոր ապրուստը հանել առաւելան հանդերձ, և իր երկիրներն ալ անպա-

կաս կը պտղաբերեն. որովհետև որուն ցորեան որ կ'աղայ՝ տափն մէկը ջրաղացին է: Ջրաղացներուն գործունէութիւնն նկատմամբ ցորենի տէրերուն աշնանամուտին է ու գարնան. աշնան նորէն ցորենը ալերացնելով՝ շահաստաններ կը տանին վաճառելու ու իրենց զգեստեղէններ և ուրիշ ձմեռուան պիտոյքներ հոգալու համար, իւրաքանչիւրն ըստ իրեն պիտոյից. դարնան ալ իրենց մշակութեան ու գործեաց պիտոյից և տէրութեան հարկին համար կ'աղան ցորեան որպէս զի ծախեն: Իսկ նկատմամբ ջրաղացաց՝ գործունէութիւնը կը սկըսի մարտէն և կը շարանակուի ինչուան յուլիս, օգոստոս. վասն զի մարտին կը սկըսին սառերուն հալելովն՝ ջրերն առատանալ, թէ և գարնան ամիսներուն մէջն ալ երբեմն ջրոյ սղութիւն կ'ըլլայ ջրաղացաց՝ ջրաբի արտբուն պատճառաւ, սակայն ոչինչ է նոյեմբեր ու դեկտեմբեր ամսոց սղութեան քով. յորս ջրերը սառած՝ հազիւ ջրաղացին մէկքարն կրնան դարձնել:

Ջրաղացաց շինուածոյն ստուերագիծը շատ տարբեր չէ Շիրակացւոյ տներու ստուերագիծէն զոր պիտի նկարագրենք, բայց միայն ըստ թուոյ աղացող ջրաղացաց՝ երկայնաձև են. և աղացող քարանց թիւը տեղացիք աչք բառով կը բացատրեն: Միշտ գետը՝ որով կը գառնայ ջրաղացը՝ բարձր պիտի ըլլայ քան զջրաղացին յատակը, այնպէս որ ջրերը մեծ փողրակն կամ օյռխն ըստ տեղոյն բարբառոյ՝ ուղղագիծ կենայ և ոչ թէ սաստիկ առ 'ի չեղ: Օլուխին բերնին դիմաց ուղղակի կեցած է բազմաթիւ անիւ մը, որ չէլքի տակէն երկրիս հետ հորիզոնական դիրքով և իր միջակետէն անցած ուղղահայեաց գերանովն կը հաղորդի և կանցնի ստորին հաստատուն քարի միջակետէն, և ընդ մէջ ստորին անշարժ և վերին շարժական քարին եղած գերանի մասը՝ երկմատ հաստութեամբ քառաթիւ երկաթէ անիւ մ'է, որ ճիշդ պիտի փակուի շարժական քարին, ուրուն է բուն աղալու պաշտօնն, ստորին

մասին վրայ: Զուրը կը թողուն օլու-
խէն, ըստ կամաց ալիւրի տիրոջ և ջա-
ղացականի գիտութեան՝ առատ կամ
քիչ: Զուրը կը դարձնէ զբազմամթև ա-
նին և այն ալ զալլըքալա: որ փոթոր-
կելով երազ երազ առանցքին վրայ կը
դառնայ, ու չախլախն՝ որ փայտ մ'է
'ի կախ կեցած՝ վերը չորս սինի վրայ
յեցած, ամբարին և այն սիններէն մէկուն
մէջ տեղէն, զրդուելով ցորենը կտուցի
ծակէն սորտորէ 'ի վայր յալլըքալարն ծա-
կին մէջ կանոնաւոր կերպով: այսպէս
հետ զհետէ ցորենը ձին դարձած մաս-
նաւոր ձեւով մտնայ յալլըքալուն: վերջա-
պէս եւրոպական յրաքայխական կո-
չուած աղօրիքն է՝ իր պարզութեամբը
միայն տարբեր: Եթէ աղալու ցորեն կամ
գարի չըլլայ, ջուրին ուրիշ անկողին մը
չինքն են հօն դարձնելու: և սոյն տե-
ղի թումը կեցող գործին աւառաձայ կո-
չուի: Եթէ աղալու շատ բան ունի՝ և
ուրիշի մը կարգ չկրնար տալ՝ կ'ըսէ ա-
ղուն շատ ունիմ: Բայսմ մասին Շիրա-
կային շատ անգամ մեծամեծ ֆնասներ
կը կրէ, մասամբ իր անհոգութեան
պատճառաւ, մասամբ ալ լաղացականաց
և գործեաց կամ չէնքին անյարմարու-
թեան: Երբեք աղալէն առաջ սաս-
տիկ չորնալու պէտք ունի: և ընդհա-
կառական ամենեւին հոգ չընեն ցորեն-
նոցն արեգկողմն շինելու, այլ ան-
խոտոր հետեող իրեն հայրենաւանդ
անօգուտ մանաւանդ թէ ֆնասակարա-
գոյն սովորութեան՝ չի թողուր իրեն
խոնաւոտ ստորերկրեայ ցորեննոցները,
անոր համար շատ անգամ կամ խոնա-
ւութեան ճարակ կ'ըլլայ ցորենը կամ
մկանց կեր: Օրերով կը փոեն կը չոր-
ցընեն մեծամեծ կապերաներու վրայ,
որ են մեծամեծ բրդեղէն օթոցներ:
վասն զի քարայտաւ տեղեր չկան, Բետ
չորնալու՝ տէրութեանական չափով կը
չափեն: մեծ չափը սոմարն է, տէրու-
թեան չափով 16 կոտ: որուն չորրորդ
մասն է ռոշպն և ռուպին չորրորդ մասն
ալոռն է: Զափուած ցորենները ջրա-
ղացը կը կրուին, հօն կարգի սպասե-
լով: Կայ ուրիշ աչք մ'ալ ջրաղացին

տիկն անուն, որով ցորենը ձաւար չի-
նեն կեղըն հանելով: Էական գործի-
նքնն նոյն են վերը յիշած ալիւր ա-
ղացող ջրաղացին հետ, բաց 'ի քարէն՝
որ չափաւոր քարայտաւ ասպարիզի
մէջ իր առանցքին վրայ թաւաղոր կը
դառնայ: ցորենը կը դնեն կամ փոեն
ասպարիզին մէջ, և քիչ մ'ալ ջուր
սրսկելով՝ երազ ընթացք կու տան քա-
րին, ու ասպարիզին չորս կողմ կեցած
պզտիկ թիկերով միշտ չըլլըն ցորենա-
նը, որպէս զի շատ չի ջախջախուի, զոր
իրենք բացատրեն յղեղ բայով:

Գանը հիմա իրենց հաց և կեր ե-
փող վառարանին, որ է յիշատա-
կաց արժանի թոնիրն կամ քաւտուրն,
քոռնտիր ըստ տեղացւոց: Մեզր ու կէս
խոր և գրեթէ նոյնափ տրամադով
ձաւար կարաւ մ'է թաղուած տանը
կեղորնը անմիջապէս երդիքին դիմացը,
ուր արեգակնահայեաց մեծ պատու-
հան մը կայ: Այս թոնիրին ստորտը
ծակ մը կայ՝ որուն ուղղութեամբը
ստորերկրեայ փողոց մը կը դուրսի հա-
մապատասխան ծակով մը դուրսի օդին
հաղորդելով դիրակը բորբոքելու հա-
մար: երկու համապատասխան ծակերն
ակն կոչուին և զարտաքին ծակը գո-
ցող խուփն ակնկալ: Ժամերով առաջ
պէտք է պատրաստել խմորը: որ ձմե-
ռը սովորաբար դիշերուան ծին կամ 1ին
կ'ըլլայ, և առաւօտը ծին կամ 2ին կրնայ
եփել կամ ըստ տեղացւոյն թխել: Բայց
ամառը վեցին, եօթնին ալ կրնաս շա-
ղել և ատենին խմորած գտնել: Խմո-
րող զանգուածն թիթիւնոր կոչուի, ո-
րով կոչմամբ թթուահամ ժայռասէր
բոյս մ'ալ գտնուի: Երբ խմորած է՝
սեղանաւախտակին վրայ գունտ
գունտ բաժնած կը դնեն հաւասարա-
մասն: այս հաւասարամասն դնտիկ-
ները՝ հացեփեցն կամ իր օդնական
գրտնակողն՝ գրտնակ անուն դանի-
կով մը կը պարզէ որչափ կ'ուզէ, ըստ
ուզած նրբութեան և մեծութեան հա-
ցին, և դրած՝ քաքաք գործւոյն վրայ,
որ ուզած հացին ձեւով երեսի բարձի
նման շինած գործի մ'է, թոնիրն սաս-

տիկ կրակով ջերմացած կողքին վրայ կը փակցընէ գիրութեամբ, թէ և ինքը քիտղն նեղի և տանջի չարաչար. և կը շարունակէ մինչև ցաւարտ հետ զհետէ եփածներ հանելով ու իրարմէ հեռու փռելով: Բաթաթն կը հպատակի միշտ ուզած հացին ձևին. իրեք միայն հացի ձև յիշեմ յանուանէ. շաւաշ կամ յօլ (փիտէ), ամենանուրբ և թղթանման հացն. ծակոշիկ՝ ապարանջանի ձևով մէջը ծակ՝ անոր համար ծակովիկ կոչուած, և պոքոն տեսակ տեսակ է. կայ ուրիշ ձև մ'ալ կոչու կոչմամբ և քառիկ. որոնց ձևը թխողին ձեռքը չէ, վասն զի երբ հացեփեցը կարգաւ շարէ հացերը թոնրի ջերմ. ջերմ կողիցը վրայ՝ այլ և այլ պատճառաւ երբեմն ամբողջ խմորեղէն գնտիկն երբեմն ալ կիսով չափ կողը չբռնելով՝ վար մոխրի վրայ կը թափին ու կ'առնուն իրենց ուզած ձևը. եթէ ամբողջ է՝ կոչու կոչուի, եթէ 'ի մասնէ՝ քառիկ. թէ պէտ և քառիկ բառը որ և իցէ բանի մը գէշ մնացողը կը նշանակէ: Թոնրի մէջ միշտ չափ մը կրակ արծարծ պիտի պահուի որ անքնի կ'ըսուի, որուն յանկարծ մարիլը չուսուցեան մը կարապետ սեպուի ուսմիկն բազմակարծ մտաց մէջ. և թոնրի խառնաբանն անդդոց կամ անդեղ կոչուի, որովհետեւ գործածուի աւելի պահծու կրակն ծածկելու մոխրով ու բանալու: Յիշածնիս բոլորն ալ պարզ հացագործութեան վերաբերեալք են. որովք ոչ միշտ ցորենի ձիւնափայլ հացն եփուի, այլ երբեմն, և դժբախտաբար շատ անգամ, գարիէ նկանակը ալ կ'եփուին. թէպէտ և սննդարար է և ընտրելի սովի ու սղութեան առեն:

Երբեք և կերակուր եփող գործիչներն ալ, որոնցմէ նախակարգն է խաչըրկաք կամ ուղիղն խաչերկաք, եր-

կաթէ թոնրի վրայ զիրար կտրող կրկին տրամագիծք, թէ և երբեմն մի պարզ տրամագիծ է, որուն վրայ կը շարունակեցնեն պուտուկները: Կայ ակիշն ալ՝ երկաթակուռ գիսաւոր աստղի նման թի մը, որով թոնրի կողէն դժուարանջատելի հացն քերեն հանեն, թոնրը բան մ'ընկած ըլլայ աղատեն և երբեմն ալ իր կռածագ ծայրովն թոնրը իջուցած եփելի կերակուրներու պուտանց խուփը դուրս հանելով՝ համ տես ընեն կերակրոյն:

Տեղացոց վիճակն և կլիմային ծայրացեալ ցրտութիւնն և տաքութիւնը անհրաժեշտ հարկ մը դարձուցեր է տաք ու թթուահամ կերակուրներ չի նշն: Երբեք հօս քանի մը սովորական, քմապարար կերակուրներ առանց զանոնք նկարագրել յանձն առնելու: Սմանածանօթ արեւելեան կերակուրն փիշաւ, սաւիթ, ձաշ, կորկոտ, հերիսա, քշիկ, տոյմա, քուֆորա, ձուռազեղ, մխլոշ, պիշի, խաւսօխմա, ածիկ, քեալաձօշ. տաքութեան առեն միակ զովարարն քանապոյտ է, որ կարծեմ թէ Սուրբ Գրոց ոսպնաթանն ըլլայ, որով տապախարչեալ որսորդն իսաւ վաճառեց անդրանկութիւնը: Մարդիկ միակերպութիւն կոտորելու միտմամբ և իրենց իւրաքանչիւր տօնին և հանդիսին ներքին զգացման տարբերութեան 'ի նշան՝ զարմանալի համաձայնութեամբ ճաշակնին ալ հպատակեր են տարեկան տօներուն. անոր համար Շիրակացին ալ և կրնամ կարծել բոլոր Հայաստանեայք՝ հերիսան ծննդեան փրկիչն եփեն, սաւիթն 'ի վարդավառին պատրաստեն, 'ի Համբարձման ձուռազեղ և մխլոշ, խաւսօխմա 'ի Բարեկենդանին, ձաշ և կորկոտ 'ի տօն և յերկրորդակարգ հանդիսի աւուրս. քշիկ, պիշի և ածիկ մեծ պահոց մէջ:

Կը շարունակուի: